

Esbâb-ı Nüzûl'de Hz. Hamza

Ahmet Gündüz | 0000-0002-7613-2638 | gunduzahmet63@hotmail.com

Prof. Dr. | Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı | Şanlıurfa, Türkiye

ROR : 057qfs197

Öz

Hız. Hamza ile Resûlullah'ın (s.a.s) yakın akrabalık bağları vardır. Zira Allah Resûlü'nün amcasıdır. Her ikisi de Süveybe'den süt emdikleri için aynı zamanda süt kardeşlerdir. Hız. Hamza'nın annesi, Hız. Peygamber'in annesinin amcası kızıdır. Hız. Hamza'nın Hız. Peygamberle akrabalığının yanında onunla ilgili akla gelen ilk konular şecaât ve şehadet konularıdır. İman edişinde şecaat yönünün zuhur ettiği tarihi bir vakıadır. Müslümanlığından sonra bu yönü şehadeti ile zirveye çıkmış ve Allah Resûlü (s.a.s) onu şehitlerin efendisi olarak nitelemiştir. Onun müslüman oluşunda asabiyet duygularının ağır basıp kızması sonucu iman ettiği bilgisi, bazı kimselerin zihin dünyalarında az da olsa menfi bir iz bırakmaktadır. İman edişinin hep bu etken üzerine kalıp kalmadığının netleştirilmesi, onun zihinlerdeki ve gönüllerdeki saygınlığının haklı gerekçesini ortaya koyma bakımından aydınlatılması gereken bir mevzudur. Bununla birlikte Müslümanların hayatında onun vesilesi ile fikhî bir hükmün nâzil olup olmadığı konusunun irdelenip bir neticeye varılması Hız. Hamza'nın İslâm hukukunun şekillenmesindeki yerini izhar etme açısından önemlidir. Bütün bu mevzuların Esbâb-ı nüzûl çerçevesinde aydınlatılıp ortaya konulması önem arz etmektedir. Bu konulara dair rivayetlerin irdelenmesi ve kendisi sebebiyle nâzil olan âyetlerin tespit edilmesi Hız. Hamza'yı Kur'ân bağlamında tanıyabilme imkânı sunacaktır. Ayrıca Hız. Hamza'nın sahip olduğu şanların âyetler vesilesiyle teyit edilmesi açısından önemlidir. Hayatı, kendisi için söylenen mersiyeler vb. birçok konuda araştırmalar yapılmıştır. Ancak mevzubahis olan meziyetleri ve hakkında sahip olunan malumatlara ilişkin esbâb-ı nüzûl bağlamında müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bu sebeple öncelikle sahasında en eski kaynak olan Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eseri incelenmiştir. Hız. Hamza hakkında sebep-i nüzûl bildiren rivayetler tespit edilmiş ve bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Nüzûl sebebi bildiren rivayetlerin rivayet zincirinde adı geçtiği halde, kendisinin nüzûl sebebinde yer almadığı veya zikredilmediği rivayetler araştırmamızın maksadına bir katkı sunmayacağı için değerlendirmeye alınmamıştır. Doğru ve kapsamlı bir sonuca ulaşmak için Vâhidî'nin eserinin yanı sıra, aynı sahada farklı eserlere de müracaat edilmiştir. Bunun için aynı metotla Suyûtî'nin *Lübâbü'n-nükûl* adlı eseri ile İbn Hacer'in *el-'Ucâb fi beyâni'l-esbâb* adlı telifleri gözden geçirilmiştir. Her üç eserde yer alan ortak bilgiler kayda geçildiği gibi, birinde olup diğerinde olmayan rivayetler de değerlendirmeye alınmıştır. Elde edilen veriler nüzûl sırasına göre değil de konu bütünlüğü arz edecek şekilde bir tasnife tabi tutulmuştur. Sonrasında bu rivayetlerin sebep-i nüzûl sayılıp sayılmayacaklarına ilişkin tetkikler yapılmıştır. Bu çerçevede yapılan incelemede; iman etmesi, içkinin yasaklanması, şecaâtı ve şahâdeti ile ilgili birçok rivayet tespit edilmiştir. Rivayetlerin çoğu senet zincirlerindeki birtakım nedenlerden dolayı sebep-i

nüzûl olabilecek kıstasa sahip değildir. Ancak sahip olduğu cesaret ile şehit edilmesine dair rivayetler sahihtir. Bu vesileyle nâzil olan âyetler onun bu konudaki şöhretini teyit etmektedir. Ayrıca imanın, asabiyet duygusunun gölgesinde kalmayıp hakiki bir imana dönüştüğünün kanıtı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hamza, Âyet, Esbâb-ı Nüzûl, Rivâyet.

Atıf Bilgisi

Gündüz, Ahmet. "Esbâb-ı Nüzûl'de Hz. Hamza". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 447-467. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.05>

Geliş Tarihi	16.07.2024
Kabul Tarihi	02.10.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Hamza in the Asbāb al-Nuzūl

Ahmet Gündüz | 0000-0002-7613-2638 | gunduzahmet63@hotmail.com

Prof. Dr. | Harran University, Faculty of Theology, Department of Tafsir | Şanlıurfa, Türkiye

ROR : 057qfs197

Abstract

Hamza ibn Abd al-Muttalib had close kinship ties with the Messenger of Allah (peace be upon him). He was the uncle of the Messenger of Allah. They are milk siblings because they both suckled milk from Suwayba. His mother was the daughter of the Prophet's mother's uncle. The first issues that come to mind when we talk about Hamza ibn Abd al-Muttalib are the issues of bravery and martyrdom. It is a historical fact that the aspect of bravery outweighing in his belief. After he became a Muslim, his bravery aspect reached its peak with his martyrdom. The Messenger of Allah (peace be upon him) described him as the master of martyrs. The perception that he became a Muslim due to the predominance of tribal feelings in his conversion has a somewhat negative effect on the place of Hamza ibn Abd al-Muttalib in the minds of Muslims. Clarifying whether his conversion was based on it or not an issue that needs to be clarified in order to reveal the justification for his prestige in the minds and hearts. In addition to this, it is important to examine the issue of whether a jurisprudential ruling was revealed through him in the life of Muslims and to reach a conclusion in order to see Hamza ibn Abd al-Muttalib's place in the shaping of Islamic law. It is of great importance that all these issues are enlightened and revealed within the framework of al-Asbāb al-nuzūl. Examining the narrations on these issues and identifying the verses that were revealed because of him will provide the opportunity to recognize Hamza ibn Abd al-Muttalib in the context of the Qur'an. It is also important in terms of confirming the reputation of Hamza ibn Abd al-Muttalib through verses. Researches have been conducted on many subjects such as his life, the elegies sung for him, etc. However, no detached study on him and his virtues has been identified in the context of the al-Asbāb al-nuzūl. For this reason, first of all, the oldest source in the field, al-Wahidī's al-Asbāb al-nuzūl, was analyzed. The narrations about Hamza ibn Abd al-Muttalib which give a reason for the nuzūl were identified and subjected to an evaluation. The narrations in which Hamza ibn Abd al-Muttalib's name is mentioned in the chain of narrations, but he is not included or mentioned in the cause of the nuzūl, are not included in the evaluation since they do not contribute to the purpose of our research. In order to reach an accurate and comprehensive conclusion, in addition to al-Wahidī's work, other works in the same field were also evaluated. For this purpose, al-Suyūti's al-Lubāb al-nukūl and Ibn Hajar's al-'Ujāb fī beyān al-başāb were reviewed with the same methodology. The similar reports in all three works has been recorded and the narrations that are present in one but not the other have been evaluated as well. The obtained data were not classified according to the order of nuzūl, but in such a way as to present the integrity of the subject. Afterwards, these narrations were examined to see whether they could be considered as reasons for their

occurrence or not. In this framework, many narrations about his conversion, the prohibition of drinking, his bravery, and his testimony were identified. Most of the narrations do not have the criteria to be considered as the cause of nuzūl due to some reasons in the chains of narrators. However, the narrations about his bravery and martyrdom are authentic. The verses revealed on this occasion confirm his reputation in this regard. It also proves that his faith was not overshadowed by the feeling of asabiyyah, but turned into a true faith.

Keywords: Tafsir, Hamza, Verse, Asbāb al-Nuzūl, Narrative.

Citation

Gündüz, Ahmet. "Hamza in the Asbāb al-Nuzūl". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/2 (December 2024), 447-467. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.05>

Date of Submission	16.07.2024
Date of Acceptance	02.10.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Mekke’de doğan Hamza b. Abdulmuttalib, Resûlullah’tan iki veya dört yaş büyük olup, Allah Resûlü’nün (s.a.s) amcasıdır. Hz. Hamza’nın annesi Hâle bnt. Vüheyb ile Hz. Peygamber’in annesi Âmine amcası kızıdır. Hz. Hamza, Resûlülâh ile birlikte Ebû Leheb’in câriyesi Süveybe’den süt emdiği için süt kardeşidir. Avlanmayı seven biridir. Ebû Ya’lâ ve Ebû ‘Umâre şeklinde künyeleri olmakla birlikte, cesareti ve yiğitliği sebebiyle kendisine “Allah’ın aslanı” anlamına gelen “Esedullâh” da denilmiştir.¹

İslâm’ın gelişinden iki yıl sonra Müslüman olmuş. Ebû Cehil’in Hz. Peygamber’e ilişip hakaret etmesi sonucu yeğeni Resûlullah’ı (s.a.s) korumak için Müslümanlığını ilan etmiş² Medine’ye hicret edince Resûlullah (s.a.s), Ensâr ve Muhâcir kardeşliği çerçevesinde onu Zeyd b. Hârise ile kardeş yapmıştır.³ Hz. Hamza, Hz. Hatice’yi Resûlullah’a (s.a.s) istemek için dünürçü olmuştur.⁴

Hz. Peygamber’in kendisine sancak verdiği ilk kişidir.⁵ Cesareti ve cengâverliği sebebiyle savaş meydanlarının dışında da Mekkeli müşrikler kendisinden çekinirdi.⁶ Savaşlarda sembol olarak göğsüne devede kuşu tüyü takardı.⁷ Sıfu’l-Bahr Seriyyesi, Ebvâ ve Kaynukoğulları Gazveleri, Bedir ve Uhud Savaşları’na katılmıştır.⁸ Uhud’da (H. 625) Vahşî b. Harb tarafından şehit edildiğinde 57 yaşındaydı.⁹ “Kıyamet gününde şehitlerin efendisi Hamza’dır.”¹⁰ Hz. Fâtıma kabrini çokça ziyaret etmiş ve mezarını düzeltmiştir.¹¹

¹ İzzüddîn Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe fi ma’rifeti’s-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Mua’vvid, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 2/67.

² İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/67.

³ Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-‘Arabî, 1414/1993), 2/283.

⁴ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvâhid (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1396/1976), 1/263.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa’d, *et-Tabâkâtü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990), 3/6.

⁶ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/67.

⁷ İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/439; Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İmtâ’u’l-esmâ’ bimâ li’n-nebiyyi mine’l-ahvâli ve’l-embvâli ve’l-hefedeti ve’l-metâ*, thk. Muhammed b. Abdülhamîd en-Nümeysi (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1420/1999), 1/106.

⁸ Mehmet Salih Gündüz, “Hz. Hamza’nın Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 221-229.

⁹ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/67.

¹⁰ Muhammed b. Abdullah en-Nisâbü’rî el-Hâkim, *el-Müstedrek ‘ala’s-Sahihayn*, thk. Mukbil b. Hâdî (Kahire: Dâru’l-Haremeyn, ts.), 2/144.

¹¹ Ebû Muhammed Muhyiddîn Yûsuf b. Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi’l-ümem ve’l-*

Bu çalışmada Hz. Hamza'yı nüzûl sebepleri bağlamında incelemeye çalışacağız. Bunun için öncelikle Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eserini dikkate alacağız. Hz. Hamza'nın nüzûl sebebi olarak yer aldığı rivayetler ele alınacaktır. Rivâyetlerin senet zincirinde sadece râvi olarak yer aldığı nakiller irdelenmeyecektir. Doğru bir sonuca ulaşabilmek için kaynak çeşitliliği çerçevesinde İbn Hacer'in *el-'Ucâb fi beyâni'l-esbâb* adlı eseri ile Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Lübâbü'n-nükûl* adlı eserinde yer alan rivayetler de ele değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Elde edilen rivâyetlerin *Kütüb-ü sitte*'de yer alıp almadıkları ile sıhhat dereceleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece Hz. Hamza'nın hangi ayetler ve hangi konulara ilişkin adının zikredildiği tespit edilecektir. Ayrıca Hz. Hamza'nın en çok bilinen vasıflarından cesareti ile şehit edilmesi mevzularında bir âyet nâzil olup olmadığı netleştirilecektir.

1. İman Etmesi

Hz. Hamza, Allah Resûlü'nün (s.a.s) risâletinin ikinci yılında iman etmiştir. İman etmesinin ilk sebebi; yeğeni, aynı zamanda sütkardeşi olan Resûlullah'ın Ebû Cehil ile yaşadığı sıkıntıdır. Resûlullah Safâ Tepesi'nin yakınlarında bir yerde iken Ebû Cehil ile karşılaşmış. Ebû Cehil ona hakaret ederek şahsına ve dinine karşı çok kaba ifadeler kullanmış. Fakat Allah Resûlü (s.a.s) ona karşı edebini hiç bozmamıştır. Bütün bu olanlara Abdullah b. Cud'ân et-Teymî'nin cariyesi şahit olmuş. Ebû Cehil buradan ayrılıp Kâbe'ye gitmiş ve orada Kureyş'ten bir grupla oturmuştur. Bu sırada avdan dönen Hz. Hamza, eve geçmeden önce Kâbe'yi tavaf etmek için oraya doğru yönelmiş. Olaya şahit olan cariyeye hadiseyi Hz. Hamza'ya anlatmış. Hamza Kâbe'ye varır varmaz Ebû Cehil'in başına vurup yarmış ve Hz. Peygamber'e iman ettiğini söylemiştir. Bu durum Müslümanlara bir güç katmıştır. Kureyşliler Hz. Peygamber'e eskisi kadar katı davranamadılar ve hakaretkâret edemediler. Zira Hamza (r.a) son derece yiğit ve korkusuz biriydi.¹²

1.1. Gönlünün İslâm'a Açılması

Hz. Hamza ilk anda biraz da öfkelendiği için Müslüman olduğunu söylemiştir. Atalarının dininden ayrıldığı için bir pişmanlık duymuş, geceyi uykusuz geçirmiştir. Sonrasında Kâbe'ye gitmiş; Allah'ın gönlüne inşirah vermesi ve şüphelerini izale etmesi için niyazda bulunmuştur. Böylece bir rahatlama hâsıl olmuş, sonra da Resûlullah'a (s.a.s) varıp olanları anlatmıştır. Resûlullah (s.a.s) da şüphelerinin izale olması ve imanda sebat etmesi için kendisine dua etmiştir.¹³ Hz. Hamza, gönlünün İslâm'a ısındırılması ve doğru yola eriştirilmesi sebebiyle Allah'a hamd etmiş bunu da bir şiirle şöyle dile getirmiştir:

mülûk, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 3/182.

¹² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/67.

¹³ Abdurrahman Abdullah es-Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüffî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye libni Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselâm es-Sülemî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2000), 3/59-60.

حَمَمْتُ اللَّهَ جِينَ هَدَى فُؤَادِي ... مِنَ الْإِشْرَاقِ لِلدِّينِ الْخَنِيفِ
 الدِّينُ جَاءَ مِنْ رَبِّ عَزِيزٍ ... خَبِيرٍ بِالْعِبَادِ بِهِمْ لَطِيفِ
 إِذَا تَلَيْتُ رَسَائِلَهُ عَلَيْنَا ... تَحَدَّرَ دَمْعُ ذِي اللَّبِّ الْخَصِيفِ

Kalbimi şirkten hanîf dinine, hidayete erdirince Allah'a hamd ettim.

O din ki; aziz olan, kullarının her şeyinden haberdar ve lütüfkâr olanın dinidir.

O'nun mesajları bize okununca kalp sahibi olanın gözyaşları akar.¹⁴

Hz. Ali, Resûlullah'a (s.a.s) iman ettiğinde henüz çocuk yaşıydı. Yaşının yedi,¹⁵ sekiz,¹⁶ on,¹⁷ on bir, on beş veya on altı¹⁸ olduğuna dair görüşler vardır. Bunlardan hangisi olursa olsun gönlü daha erken yaşlarda İslâm'a ısındığı ve çok erken bir dönemde iman ettiği anlaşılmaktadır. Yüce Allah Hz. Hamza'nın da gönlünü İslâm'a açmıştır ve ısındırmıştır. Vâhidî şu âyetin bu bağlamda ikisi hakkında nâzil olduğunu söylemektedir: "Yüce Allah kimin yüreğini İslâm'a açmışsa o kişi, rabbinden gelen bir nur içerisinde değil midir? Allah'ı anma konusunda yürekleri katılmış olan kimselere çok yazık! Onlar apaçık bir sapkınlık içerisinde dirler."¹⁹

Vâhidî'ye göre bu ayette kalbi İslâm'a ısındırılmış olan kimseler ile kastedilenler Hz. Ali ve Hz. Hamza'dır. Allah'ı anma konusunda kalbi sertleşmiş, katılmış kimseler ise Ebû Leheb ve oğludur. Söz konusu bu şahsıların kalplerinin İslâm'a olan ülfetine dair yapılan tevîl doğru bir tevîldir. Ancak Vâhidî âyetin bu bağlamda bu şahsılar hakkında nâzil olmasına dair hiçbir rivâyet zinciri, hatta tek bir râvi dahi zikretmemiştir. Benzer durum âyetin tefsiri için aynı yorumu yapan bazı müfessirlerde de görülmektedir. Örneğin İbn

¹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/292; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 3/59-60; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim Etfafeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 8/388.

¹⁵ Muhammed Abdurrahman el-Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî bi şerhi Câmi't-Tirmizî*, thk. Abdülvahhâb b. Abdüllatîf (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1383/1963), 10/24.

¹⁶ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşâr 'Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Ğârbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Menâkıb", 20; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî - İ'sâmuddin es-Sebâbitî, *Neylü'l-evtâr* (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 7/239.

¹⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Târihü'l-hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş (Mekke: Mektebetü Nezzâr el-Mustafa, 1425/2004), 130.

¹⁸ Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (el-Gîze/Mısır: Merkez Hicr lil-Buhûs el-İslâmiyye, 1432/2011), 12/414-415.

¹⁹ Zümer 39/20.

Atıyye (ö. 541/1147)²⁰, İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258)²¹, Se'âlibî (ö. 875/1470)²² ve eş-Şirbînî (ö. 977/1570)²³ gibi bazı müfessirler bu âyetin onlar hakkında nâzil olduğunu söylemekte ancak râvi olarak ya hiçbir isime yer vermemekte ya da sadece 'Atâ'ı zikretmektedirler.

1.2. İman ile İhya Olması

Vâhidî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği rivayete göre Ebû Cehil Hz. Peygamber'in üzerine işkembe atmış. Avdan dönen Hz. Hamza yayıyla Ebû Cehil'e yönelmiş. Ebû Cehil de Hz. Hamza'ya yeğenin getirdiği din sebebiyle; akıllarıyla alay ettiğini, ilahlarına hakaret ettiğini ve atalarının izinden ayrıldığını söyleyerek kendini savunmaya çalışmış. Hz. Hamza da: "Allah'ın dışında taşlara taptığımız için sizden daha ahmak kim var?" diye cevap vermiş ve Kelime-i şehadet getirmiş. Bunun üzerine şu âyet nâzil olmuş²⁴: "Ölü misali iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında ilerlemesi için kendisine nur kıldığımız bir kimse, karanlıklar içinde olup ondan hiç çıkamayacak durumdaki bir kimse gibi olur mu? İşte inkârcılara yaptıkları işler bu şekilde güzel gösterilmiştir."²⁵

Hz. Ömer ve İkrime âyetteki; "Karanlıklar içinde olup oradan hiç çıkamayacak durumdaki bir kimse" ifadesi ile Ebû Cehil'in kastedildiğini söylemektedir. Ancak âyetin bu sebeple indiğine dair bir şey söylememektedirler. Bununla birlikte 'İkrime âyette kastedilen "nur içinde ilerleyen kişi"nin 'Ammâr b. Yâsir olduğunu söylemektedir. Bu görüşleri aktaran her iki rivayet de mürseldir.²⁶ Konun Ebû Cehil ile ilgili olduğuna ilişkin bir rivayet İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde mürsel ama sika râvilerle nakledilmektedir.²⁷ 'İkrime'nin 'Ammâr b. Yâsir ile ilgili olarak yaptığı mürsel rivayet ise zayıftır.²⁸

²⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 4/527.

²¹ Ebû Muhammed Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahman İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2001), 4/13.

²² Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Sa'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Mu'avvid (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1997), 5/86.

²³ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti b'adi ma'ânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* (Kahire: Matba'atu Bolâk, 1285/1868), 3/442. Ayrıca bkz. Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1997), 5/40

²⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhamed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 227.

²⁵ En'âm 6/122

²⁶ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 227; Selîm b. İd el-Hilâlî - Muhammed b. Mûsa Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb* (Suûdi Arabistan: Dâr İbnü'l-Cevzî, 1425), 2/161-162.

²⁷ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm li İbn Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 4/1383.

²⁸ Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 162.

Zeyd b. Eslem'den gelen rivayet, âyetin inişini Hz. Peygamber'in Hz. Ömer ve Ebû Cehil için yaptığı dua ile ilişkilendirmektedir. Ebû Cehil ve Hz. Ömer dalalet içerisinde ölü misali iken Allah Resûlü (s.a.s) dinin bunlardan biri ile güçlendirilmesini istemiş ve şöyle dua etmiştir: "Allah'ım! İslâm'ı Ebû Cehil b. Hişâm veya Ömer b. Hattâb ile güçlendir, aziz eyle." Bunun üzerine Yüce Allah Hz. Ömer'i İslâm ile ihya etti, Ebû Cehil'i ise dalaletinde ölü misali bir halde bırakmıştır. Zeyd b. Eslem'e göre âyet (En'âm 6/122) bu ikisi hakkında nâzil olmuştur. Bu rivâyet Mürsel bir rivâyet olup,²⁹ burada olayın akabinde âyet nâzil olduğu söylenmemekte, bunun yerine âyetin söz konusu bu iki kişi hakkında olduğu dile getirilmektedir. Hz. Peygamber'in Hz. Ömer ve Ebû Cehil için bu şekilde bir dua yaptığı ve Allah'ın Ömer (r.a) ile bu dini güçlendirdiğine dair Tirmzî, İbn Hanbel, Hâkim ve İbn Hibbân'ın aktardığı bir rivayet bulunmaktadır. Ancak burada da âyetin bu vesileyle nâzil olduğu veya Hz. Ömer ile Ebû Cehil konusunda olduğuna dair bir kayıt yoktur.³⁰

Süyûtî de İbn Abbâs'a dayanarak âyetin Ebû Cehil ve Hz. Ömer hakkında nâzil olduğuna yer vermekte fakat buna dair başka da bir izahat yapmamaktadır. Aynı şekilde o da bir nüzül sebebi zikretmemekte, sadece âyetin bunlar hakkında inmiş olduğunu söylemektedir.³¹

Vâhidî, İbn Abbâs'tan naklettiği rivayette âyetin Hz. Hamza ve Ebû Cehil arasında yaşanan olay neticesinde indiğini aktarmaktadır. Ancak Vâhidî râvi olarak İbn Abbâs'ın dışında herhangi bir isim zikretmemektedir.³² Hz. Ömer, 'İkrime³³ ve Zeyd b. Eslem'in rivayetlerinde âyetin bu sebeple nâzil olduğuna dair bir ifade yoktur.³⁴

2. Kur'ân'ın Kıyas Yoluyla Hz. Hamza'yı Örnek Göstermesi

Bazı âyetler tek bir şahsı, bazıları da iki zıt kişiliğe ve tavra sahip kişileri örnek göstermek suretiyle kendisine iman edenlere bir yön çizmekte ve uyarıda bulunmaktadır. Bunu yaparken maddi konuları esas aldığı gibi manevi konuları da esas almaktadır. Bu mahiyetteki âyetlerden biri de şudur³⁵: "Kendisine güzel bir şey vaad ettiğimiz ve ona erişecek olan kimse ile dünya hayatının geçici faydalarını ve lezzetlerini yaşattığımız, sonra da kıyamet

²⁹ Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 2/162.

³⁰ Tirmizî, "Mâkıb", 16; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 9/506; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/33; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *el-İhsân fi takrîb sahîh İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987), 2/340.

³¹ Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl*, thk. Ahmed Abdü's-şâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 92.

³² Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 227.

³³ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 227; Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 2/161-162.

³⁴ Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 2/162.

³⁵ Muhammed b. 'Âsım es-Sekafî, *Cüz' Muhammed b. 'Âsım es-Sekafî*, thk. Müfid Hâlid 'İd (Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1409/1988), 78.

*gününde yakalanıp huzura getirilen kimse bir olur mu?*³⁶ Vâhidî bu âyetin kimler hakkında nâzil olduğuna dair farklı râvilerden üç ayrı görüş zikretmektedir.

1. Mücâhid'den naklettiğine göre Hz. Hamza ve Hz. Ali ile Ebû Cehil hakkında nâzil olmuş.

2. Süddî'den aktardığına göre el-Velîd b. Muğire ve 'Ammâr b. Yâsir hakkında inmiştir.

3. Bir görüşe göre Hz. Peygamber ve Ebû Cehil hakkında nâzil olmuştur.³⁷

Benzer görüşleri Taberî'den (ö. 310/9200) nakleden Süyûtî de Vâhidî gibi Mücâhid'e dayanan bir rivayet aktarmaktadır. Fakat Mücâhid'den gelen bir görüşte bu âyetin Hz. Peygamber ve Ebû Cehil hakkında nâzil olduğunu, bir başka görüşte ise Hz. Hamzâ ve Ebû Cehil hakkında nâzil olduğunu aktarmaktadır. Ama Hz. Ali'den bahsetmemektedir.³⁸ Taberî, Mücâhid'e dayanarak Mürsel ancak sikâ ravilerle âyetin Hz. Peygamber ve Ebû Cehil hakkında nâzil olduğunu nakletmektedir.³⁹

3. Yiğitliği

Savaşlarının kılıç, kalkan, mızrak vb. araçlarla yapıldığı dönemlerde güç gösterisi için savaşın başında mübâreze yani er dileme geleneği bulunmaktaydı. Bu adet, Araplar arasında da mevcuttu.⁴⁰ Bedir Savaşı'nın (H. 624) yapıldığı gün, Kureyşlilerin ordusundan 'Utbe b. Rabî'a; oğlu el-Velîd b. 'Utbe ile kardeşi Şeybe b. Rabî'a'nın arasına geçip öne doğru çıkmış. Müslümanlardan kendileri ile mübareze yapacak yiğitler isteyip, meydan okumuş. Ensâr'dan 'Avf b. el-Hâris ve Mu'âz b. el-Hâris adındaki iki kardeş ile Abdullah b. Revâha öne çıkmış. Karşı taraf bu kişileri denk ve saygın birileri olduğunu kabul ettikleri halde, amcazadelerinden birilerinin öne çıkmasını istemişler. Öte yandan Resûlullah (s.a.s) ilk çarpışanların ensârdan olmasının şık olmayacağını da düşünerek; Hz. Ali, 'Ubeyde b. Hâris ve Hz. Hamza'nın öne çıkmasını emretmiş. Hz. Hamza rakibi Şeybe'yi, Hz. Ali el-Velîd'i öldürdükten sonra, ikisi 'Ubeyde ile birlikte hamle yapıp 'Utbe b. Rabî'a'yı öldürmüşler.⁴¹

Ebû Zer el-Ğifârî bu olaya atfen, şu âyetin indiğine yemin etmiştir⁴²: “*Şu ikisi rableri hakkında çekişip duran iki kesimdir. Bunlardan inkârcı olanlar için ateşten elbiseler biçilmiştir.*

³⁶ Kasas 28/61.

³⁷ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 349; Ayrıca bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tevilî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 19/605-607.

³⁸ Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 150.

³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/90.

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/58.

⁴¹ İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/414-415.

⁴² Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 317-318; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/412-414.

Başlarının üzerinden de kaynar su dökülecektir."⁴³ Müslümanların safında mübâreze yapan kişilerden Hz. Ali de âyetin kendileri hakkında indiğini söylemiştir.⁴⁴

Vâhidî'nin Ebû Zer'den aktardığı rivâyette "Bu âyet şu altı kişi hakkında nâzil oldu." denilmekte; ancak "âyetin bu olay sebebiyle indiği" ifadesi yer almamaktadır. Bununla birlikte rivâyet Buhârî, Müslim ve İbn Mâce gibi muteber hadis kaynaklarında⁴⁵ yer almaktadır.

İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber ile Mekkeliler arasında yapılan savaşlar genelde akraba olan kimseler arasında meydana gelmiştir.⁴⁶ Hz. Ömer Bedir Savaşı'nda akrabası el-Âs b. Hişâm'ı⁴⁷, Hz. Hamza ve Hz. Ali de akrabaları olan 'Utbe b. Rabî'a ve Şeybe b. Rabî'a'yı öldürmüştür.⁴⁸ Mus'ab b. 'Umeyr kardeşi Ebû 'Azîz 'Ubeyde b. 'Umeyr'le, Hz. Ali kardeşi 'Âkil ile karşı saflarda savaşmışlar. 'Âkil ve Ebû 'Azîz Müslümanlar tarafından esir edilmişlerdir.⁴⁹ İslâm davasını akrabalık davasından daha fazla önemsedikleri için bu kimseler hakkında şu âyetin nâzil olduğu nakledilmektedir: "Allah'a ve âhiret gününe inanmış bir topluluğun, Allah'a ve Resûlü'ne düşmanlık eden kimselere -babaları, evlatları, kardeşleri veya diğer yakınları dahi olsa- muhabbetle bağlandıklarını göremezsin. Allah bu müminlerin kalplerine imanı nakşetmiş ve kendi katından bir ruh ile desteklemiştir. Onları ebediyen kalacakları zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Allah onlardan, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. Onlar Allah'tan yanadırlar; felaha erecek olanlar da muhakkak ki Allah'tan yana olan kimselerdir!"⁵⁰ Vâhidî, es-Sâvî (ö. 1241/1285)⁵¹, Merâgî (ö. 1952)⁵², Şankitî (ö.1974)⁵³ âyetin bu kimseler hakkında indiğine dair bir senet

⁴³ Hac 22/19.

⁴⁴ Vâhidî, *Esbâbü'n-nuzûl*, 312; Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *el-Cemu' beyne's-Sahihayn el-Buhârî ve Müslim*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Beyrut: Dâr İbn Hazım, 1423/2002), 1/167.

⁴⁵ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987), "Meğâzî", 7; Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1374-75/1955-56), "Tefsîr", 3033; Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muammer Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabî, ts.), "Cihâd", 29.

⁴⁶ Bu konuda bkz. Abdurrahim Arslan, "Kabile Asabiyeti Açısından Bedir Gazvesi" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/5 (2023), 2817-2831.

⁴⁷ Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 3/354.

⁴⁸ İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/412-414.

⁴⁹ Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Cons (Beyrut: Daru'l-'Alemlî, 1409/1989), 1/138-140.

⁵⁰ Mücadele 58/22.

⁵¹ Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiyetü's-Sâvî 'ala Tefsîri'l-Celâleyn*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006), 1948.

⁵² Ahmed b. Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrül-Merâgî* (Mısır: Şirketu ve Matba'at'u'l-Bâbî, 1946), 28/28.

⁵³ Muhammedü'l-emîn b. Muhammed eş-Şankitî, *Advâu'l-beyân fi izâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 7/556.

zinciri zikretmemekte; âyetin sadece bunlar hakkında nâzil olduğu ifadesine yer vermektedirler.⁵⁴

Bu âyetin⁵⁵ Hz. Ebû Bekir'in babasının Hz. Peygamber hakkında ileri geri konuşmasından dolayı nâzil olduğunu söyleyen bir rivayet varsa da, mu'dal yani senesinde kopukluk olduğu için zayıftır.⁵⁶ Ebû 'Ubeyde'nin Bedir Savaşı'nda babasını öldürmesinden dolayı nâzil olduğu görüşü de vardır. Ancak bu doğru değildir.⁵⁷ Zira bu rivayet de zayıftır.⁵⁸ İbn Hacer'e göre bu mu'dal bir hadistir.⁵⁹ Bununla birlikte Ebû 'Ubeyde'nin babasının daha İslâm gelmeden önce vefat ettiği bilgisi bulunmaktadır.⁶⁰

4. İçkinin Yasaklanması ve Hz. Hamza

Aklı izale etmesi, insanı gülünç duruma düşürmesi, gerçekte alakası olmayan bazı hayaller ve düşüncelere sevk ettiği için sahabelden Hz. Osman ve Hz. Ebû Bekir gibi bazı kimseler hiç içki tüketmemiştir.⁶¹ Onlar bu endişelerinde son derece haklılardı. Bu vb. nedenlerden dolayı Hz. Ömer'in Yüce Allah'ın içki konusunu açıklığa kavuşturması için yaptığı dua neticesinde önce şu âyetler nâzil oldu: “Sana içkiyi ve kumarın durumunu soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zararlar ve bazı yararlar vardır; ancak zararları faydalarından daha büyüktür. Sana neyi infâk edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını infâk edin. Allah sizin için âyetlerini bu şekilde açıklıyor ki düşünüp tefekkür edesiniz”⁶². Aynı şekilde bir daha niyâzda bulununca da şu âyetler nâzil oldu⁶³: “Ey iman edenler! Sarhoş olunca ne söylediğinizin farkında olana kadar, cünüp iken de -yolcu olan hariç- boy abdesti alana kadar namaza yaklaşmayın. Hastaysanız, yolcuysanız veya biriniz def-i hacet gidermeden gelirse ya da kadınlarla cinsel ilişkide bulunmuşsanız; fakat su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm yapın.

⁵⁴ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 434.

⁵⁵ Mücadele 58/22.

⁵⁶ Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 191; Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 3/351.

⁵⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/321; Süleymân b. Ahmed et-Tabarânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Humejdî Abdülmecîd es-Silefi (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1983), 1/154.

⁵⁸ Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 3/351.

⁵⁹ Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *et-Telhisü'l-habîr fi tahrîc ehâdis er-Râfi* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 4/273.

⁶⁰ Ali Arslan, “Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın (ö. 18/639) Babasını Öldürdüğü ile İlgili Rivâyet Üzerine Bir Değerlendirme”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (15 Aralık 2020), 543-557.

⁶¹ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 29; Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yûsuf Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâ'tü'z-zaman fi tevârîhi'l-ayân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Suriye: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1434/2013), 3/297.

⁶² Bakara 2/219.

⁶³ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 209, 413-414; Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnaût, 'Âdil Müşid (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/442-443; Süleyman b. el-E'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnaût, Muhammed Kâmil (Beirut: Dâru'r-Risâlet'l-İlmiyye, 1430/2009), “Eşribe”, 1; Tirmizî “Mâide”, 6; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/33; Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*, 1/59-60.

*Yüzlerinize ve ellerinize sürün. Allah çokça affeden ve başıslayandır.*⁶⁴ Rivâyetten anlaşıldığı kadarıyla Namaza sarhoşken yaklaşılmamasını emreden âyetin nüzûl sebeplerinden biri de misafirlikte içki içip sarhoş olan sonra da akşam namazındaki kıraatte hata yapan Hz. Ali'dir.⁶⁵

Bu âyetlerde içkinin kötülüğüne ve namaz konusundaki yasaklamasına ilişkin izahlar ve yasaklamalar söz konusudur. Yoruma açık olması sebebiyle tam bir yasaklama değil de nispi bir yasaklama da anlaşılmaktadır. Kesin bir şekilde yasaklanması şu âyetler ile olmuştur: *“Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytan işi pis şeylerdir. Bütün bunlardan kaçının ki felaha eresiniz. Şeytan içki ve kumar aracılığıyla aranızda düşmanlık ve kin koymak, sizi Allah'ı zikretmekten ve namaz kılmaktan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz öyle değil mi?”*⁶⁶

İçki haram kılınmadan önce, Resûlullah'ın (s.a.s) hoşlanmadığı tatsız bazı olaylar cereyan etmiştir.⁶⁷ Bunlardan biri Sa'd b. Ebî Vakkas'ın misafir olduğu bir bahçede içki içtikten sonra *“Ensâr mı, Yoksa muhâcîr mi daha hayırlı?”* şeklinde yaşadığı bir tartışmadır. Bu tartışma neticesinde karşı taraf bir devenin çene kemiği ile yüzünü ve burnunu yaralamıştır. Bunun akabinde de bu âyet (Mâide 5/90) nâzil olmuştur.⁶⁸

Yaşanan diğer tatsız olay ise Hz. Ali ve Hz. Hamza arasında cereyan etmiştir. Hz. Ali Bedir Savaşı'nın ganimetlerinden bir deve sahibi olmuş. Bu sırada Allah Resûlü'nün (s.a.s) kızı Hz. Fâtıma ile evlilik hazırlıkları yapıyormuş. Deveye bazı ticari mallar temin edip satacak ve bununla da düğün yapacaktı. Devesini ensârdan birinin evinin önünde çöktürmüş. Hamza sarhoşken gelip kılıçla heybesine ve hayvanın bedenine zarar vermiş. Manzarayı gören Hz. Ali kimin yaptığını soruşturmuş ve bunu yapanın Hamza olduğu bilgisine ulaşmış. Durumu Hz. Peygamber'e anlatmış. Hz. Ali ve Zeyd b. Hârîse Resûlullah'ın (s.a.s) birlikte Hamza'nın içki içtiği eve gitmişler. Bu sırada Hamza sarhoş ve gözleri de kızarık bir haldeymiş. Resûlullah (s.a.s) yaptıklarından dolayı onu kınadı, Etraflıca onu süzdükten sonra bırakıp çıkmış.⁶⁹ Vahidî, Buhârî'nin de naklettiği bu olayı içkinin yasaklanma sebeplerinden biri olarak göstermektedir. Fakat Buhârî bu olayın söz konusu âyetin (Mâide 5/90) inişine sebep olduğuna dair bir şey nakletmemiştir. Aynı şekilde Vâhidî de bu olayın akabinde âyetin nâzil olduğu kaydını düşmemiştir.⁷⁰

⁶⁴ Nîsa 4/43.

⁶⁵ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 163; Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-U'câb fî beyâni'l-esbâb*, thk. Abdülhakîm Muhammedü'l-Enîs (Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1418/1997), 2/874; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 57; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/65; 4/250.

⁶⁶ Mâide 5/90-91.

⁶⁷ Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 86; Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fî beyâni'l-esbâb*, 2/104.

⁶⁸ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 208, Müslim, “Fedâil”, 1748, 1877; Selim b. İdu'l-Hilâlî, Muhammed b. Mûsâ Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fî beyâni'l-esbâb*, 2/106.

⁶⁹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 211.

⁷⁰ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 210. Bkz. Buhârî, “Fardu'l-humus”, 1; Müslim “Eşribe”, 1.

Yasaklamaya ilişkin bu âyetten (Mâide 5/90) sonra sahâbe içkiyi bırakmıştır. Ancak yine de içki içmek isteyenler olmuş. Konuyu açmak için Resûlullah'ın yanına gelmişler; fakat bir yandan da haklarında bir âyet inmesinden korkmuşlardır. Bu sebeple şöyle demişler: “Ya Resûlallah Hamza, Mus'ab ve Abdullah b. Cahş cennetlik değiller mi?” Resûlühah (s.a.s) da “Evet” dedi. Bunun üzerine onlar da: “Peki içki içmediler mi? Onlar içip de cennete girdikleri halde içki bize haram kılındı?” deyince o da; “Allah söylediğinizi duydu, arzu ederse size cevap verir.” dedi. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu: “Şeytan içki ve kumar aracılığıyla aranızda düşmanlık ve kin koymak, sizi Allah'ı zikretmekten ve namaz kılmaktan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz öyle değil mi?” (Mâide 5/91). Bunun üzerine sahâbe içki içme arzusunu bıraktı. Resûlullah'a (s.a.s) adını örnek verip sordukları Hz. Hamza ve diğer sahâbe için de şu âyet nâzil oldu⁷¹: “İman edip dünya ve âhiret maksadıyla faydalı işler yapanlara, günahlardan sakındıkları ve imanlarını muhafaza edip salih ameller yapmayı sürdürdükleri, sakınmaya devam ettikleri, imanlarına bağlı kaldıkları, günahlardan sakınmakla birlikte en iyiyi yapmaya çalıştıkları takdirde daha öncesinde yiyip içtiklerinden dolayı onlara bir vebal yoktur. Allah, rızasına uygun olarak hareket edenleri sever.”⁷² Bu zayıf bir rivayettir. Zirâ senedinde sadece İbn Münzir ve Sa'îd b. Cübeyr zikredilmektedir.⁷³

Buhârî ve Müslim rivayetlerinde; Hamza, Mus'ab ve Abdullah b. Cahş'ın isimlerinin zikredildiği sahih bir rivayet bulunmamaktadır. Bununla birlikte içki haram kılındıktan sonra sahabeden bazıları “Falan kimseler karınlarında içki varken öldürüldüler. Bu arkadaşlarımızın durumu ne olacak?” şeklindeki sorusu üzerine bu âyetin (Mâide 5/93) nâzil olduğu nakledilmektedir.⁷⁴

5. Uhud'ta Şehit Edilmesi

Hz. Hamza habeşî olan Vahşî b. Harb (r.a) tarafından şehit edilmiştir. Hz. Vahşî Müslüman olmadan önce Cübeyr b. Mut'im'in kölesiydi. Cübeyr'in amcası Tuayrme b. 'Adiyy Bedir Savaşı'nda öldürüldü. Bu sebeple Vahşî b. Harb'dan amcasına karşılık Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza'nın öldürülmesini istemiş, karşılığında ona özgürlüğünü vaat etmiştir. Benzer bir durum Hind bnt. 'Utbe için de söz konusudur. Zira Hz. Hamza'nın tek başına mübâreze ile öldürdüğü Şeybe b. Rabiâ babası, Hz. Ali'nin 'Ubeyde b. Hâris ile hamle yapıp öldürdükleri 'Utbe b. Rabîa ise amcasıdır. Bu sebeple Hind eline geçerse Hz. Hamza'nın ciğerini yiyeyeğine yemin etmiştir. Vahşî Uhud Savaşı'nın olduğu gün bir fırsatını bulup Hz. Hamza'yı mızrağıyla öldürdü. Ciğerini çıkarıp Hind bt 'Utbe'ye getirdi.

⁷¹ Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fî beyâni'l-esbâb*, 2/108-109; Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/159-160.

⁷² Mâide 5/93.

⁷³ Hilâlî - Âl-i Nasr, *el-İstî'âb fî beyâni'l-esbâb*, 2/108-109; Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/159-160.

⁷⁴ Buhârî, “Tefsir Mâide”, 93; Müslim, “Eşribe”, 1980.

Vahşî Müslüman olunca bu hatasını telafi için aynı mızrakla peygamberlik iddiasında bulunan Müseylemetü'l-Kezzâb'ı da öldürdü.⁷⁵

Hız. Vahşî Müslüman olduktan sonra, Allah Resûlü (s.a.s) Hz. Hamza'yı nasıl öldürdüğünü anlatmasını istemiş, o da anlatmıştır. Resûlullah (s.a.s) amcasına olan muhabbeti ve üzünlüğü sebebiyle Hz. Vahşî'den gözüne pek görünmemesini istemiştir.⁷⁶ Resûlullah'ı (s.a.s) bu derece üzmüş olan şeylerden birisi de Hz. Hamza'nın öldürüldükten sonra cesedine yapılanlardır. Zira karnı yarılmış, ciğeri sökülmüş, burnu ve kulağı kesilerek müsle yapılmıştı. Hind bnt. 'Utbe ciğerinden bir parça yemiş; ama sonra istifra etmiştir. Resûlullah (s.a.s) bir cübbe getirilmesini istedi. Bununla Hz. Hamza'nın üzeri örtüldü. Kâfi gelmediği için ayakları dışarıda kaldı. İzhir ağacının dallarıyla kalan kısmı kapattıldı. Bütün bunları gören Allah Resûlü (s.a.s) çok üzüldü. Eline geçirdiği takdirde Hz. Hamza'ya karşılık karşı taraftan yetmiş kişiyi öldüreceğini ahdedti. Bazı rivayetlerde bunlara da müsle yapacağını yani kulak, burun vb. uzuvlarını keseceğini ahdedti.⁷⁷ Benzeri bir şey yapacaklarını ensâr da ahdetmiştir. Bu olaylar neticesinde Mekke fethedildiği gün şu âyet nâzil olmuştur⁷⁸: *"Cezalandırmak isterseniz size yapıldığı ölçüde cezalandırın; sabırlı olursanız bilirsiniz ki sabırlı davrananlar için bu daha hayırlıdır."*⁷⁹ Bir önceki âyetin⁸⁰ de bu sebeple indiğine dair rivâyet varsa da senet zincirinde yer alan İsmâil b. 'İyâs ve el-Hakem b. 'Uteyb sebebiyle zayıftır.⁸¹

6. Şehadet Mertebesinde Gördüğü İhsanlar

İslâm inancında ölüm sonrası kişinin karşılaşacağı durumlar, kişilerin ameline ve ölüm şekline göre değişmektedir. Bunun temel dayanaklarından birisi şehitlerin durumundan bahseden şu âyettir: *"Allah yolunda öldürülmüş kimseleri ölü sanma! Bilâkis o kimseler diridirler; Allah'ın, ihsan ve ikramından kendilerine verdikleriyle O'nun katında rızıklara mazhar olmaktadır."*⁸² Âyetin nüzûl sebebini Hz. Hamza ile ilişkilendiren rivayetler yer

⁷⁵ Ali b. el-Hüseyn İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd (Beirut: Dâru'l-fikr, 1416/1995), 62/405-406; 70/175; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 1/181.

⁷⁶ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 292-293; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 1/176.

⁷⁷ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 290-292.

⁷⁸ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 290-292 Tirmizî, "Tefsîr Nahl", 17; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 121-122; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/424, 2/524; İbn Hibbân, *el-İhsân fi takrîb sahih İbn Hibbân*, 2/239; Alâedin Ali b. Hüsâm el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâli ve'l-efâl*, thk. Bekrî Hayyânî, Safve es-Sekâ (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 2/451.

⁷⁹ Nahl 16/126.

⁸⁰ "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel nasihatle çağır. Onlarla en güzel bir usulle tartış. Muhakkak ki rabbini yolundan sapmışların kim olduğunu gayet iyi bilir. O, doğru yolda olanları da çok iyi bilir. (Nahl 16/125).

⁸¹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 290.

⁸² Âl-i İmrân 3/169.

almaktadır. Vâhidî'nin Sa'îd b. Cübeyr'den naklettiğine göre Hamza (r.a.) ve Mus'âb b. 'Umeyr (r.a) Uhud Savaşı'nda şehit olunca, Allah katında birçok ihsana mazhar oldular. Daha fazla cihat etmeleri için mümin kardeşlerinin bu ihsanlardan haberdar olmasını arzu ettiler. Yüce Allah, onları kendisinin haberdar edeceğini söyledi de bunun üzerine söz konusu bu âyet⁸³ nâzil oldu. Mürsel olan bu rivâyete göre anlamca birbirini tamamlayan sonraki iki âyet de (Âl-i İmrân 3/170-171) nâzil olmuştur.⁸⁴

Vâhidî'nin ve Hâkim'in Sa'îd b. Cübeyr ile İbn Abbâs'a dayandırdığı ve Şeyhayn'ın şartına göre sahih olan bir rivâyette göre de Âl-i İmrân 169. âyeti Uhud Savaşı'nda şehit olan Hz. Hamza ve arkadaşları hakkında nâzil olmuştur.⁸⁵ İbn Hacer de aynı rivayeti farklı bir senetle nakletmektedir.⁸⁶

Uhud Savaşı'nda şehit düşenlerden biri de Câbir b. Abdullah'ın babası Abdullah b. 'Amr b. Haram'dır. Câbir'i (r.a.) çok üzgün gören Allah Resûlü (s.a.s) neden üzgün olduğunu sormuş. O da babasının şehit düştüğünü, geride borç ve bir aile bıraktığını söylemiş. Resûlullah (s.a.s), "Yüce Allah'ın babanı nasıl karşıladığı müjdesini sana söyleyeyim mi?" demiş. Câbir "Evet." deyince, Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurmuş: "Allah kiminle konuştuysa bir hicap (perde) arkasından konuşmuştur. Ancak babanla yüz yüze görüşmüş ve ona "Ey Kulum! Dile benden ne dilersem" demiş. Baban: "Beni dünyaya tekrar döndür ki senin uğruna bir daha şehit olayım." dedi. Ancak Yüce Allah; "Bir daha dönülmemesi için daha önce bir hüküm verdiğini." söyledi. Bu sebeple baban şunu arzu etti: "Ardımızdan gelenlere içinde olduğumuz hoş durumu bildir.". Bunun üzerine âyet nâzil oldu (Âl-i İmrân 3/169).⁸⁷ Vâhidî'nin Câbir'e (r.a) ilişkin aktardığı rivâyeti⁸⁸ Hâkim, Tirmizî ve İbn Mâce'de aktarmaktadır.⁸⁹

Âyetin nüzûl sebebine dair, bu şekilde sahâbeden bazılarının adının açıkça zikredildiği sahih rivayetler olduğu gibi, adlarına yer verilmeyen sahih rivâyetler de vardır. Bu nakillerde Uhud Şehitleri'nin cennette yeme, içme, barınma ve diğer birçok ihsan karşısında bunun Müslüman kardeşlerine duyurulmasını arzu etmelerinden bahsedilmektedir.⁹⁰

⁸³ Âl-i İmrân 3/169.

⁸⁴ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 133.

⁸⁵ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 133; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/455; Ayrıca bkz. İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Dâru Taybe: Beyrut, 1420/1999), 2/163.

⁸⁶ İbn Hacer, *el-U'câb fi beyâni'l-esbâb*, 2/785.

⁸⁷ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 133; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/244.

⁸⁸ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 133.

⁸⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/244. Tirmizî, "Tefsîr Âl-i İmrân", 4; İbn Mâce, "İttiba'u's-sünne", 13.

⁹⁰ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 132; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/218; Mukbil b. Hâdî, *es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nüzûl* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1987), 55.

Sahih hadis kaynaklarında yer alanlar dikkate alındığında Âl-i İmrân 169'uncu âyetin Uhud şehitleri hakkında nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmında Hz. Hamza'nın adı ile Sâ'îd b. Cübeyr'in babasının adı açıkça zikredilmektedir. Ancak âyetin nüzûl sebebi bu iki kişi ile bütün Uhud şehitleridir. Âl-i İmrân 169-171'inci âyetleri birbirini tamamlar mahiyette bir anlam bütünlüğüne sahip olmakla birlikte, sahih hadis kaynaklarında 170. ve 171'inci âyetlerin de bu sebeple nâzil olduğu bilgisine ulaşılamamıştır.

Sonuç

Hz. Hamza'nın adının geçtiği esbâb-ı nüzûl konuları temelde İman, içkinin yasaklanması, cesareti ve şehadetiyle ilgilidir. Bu bağlamda adı on iki âyette sebebi nüzüle dair zikredilmektedir. Sebeb-i nüzûl rivayetlerinin en fazla olduğu iki konu ise imanı ve şehit edilmesidir.

Hz. Hamza hem baba hem anne tarafından hem de süt kardeşliği bakımından Allah Resûlü (s.a.s) ile akrabadır. Bu denli güçlü bir akrabalık ve Arap kültüründeki akrabalık duygularının etkisiyle biraz da kırgınlıkla Müslüman olmuştur. Ancak bu iman kısa bir sürede akrabayı himaye anlayışından çıkıp, samimi bir imana dönüşmüştür. Bunu katıldığı savaşların sayısından ve burada verdiği mücadeleden anlamak mümkündür. Ancak iman konusuna dair rivayetler Esbâb-ı nüzûl kıstaslarını taşımadığı için sebeb-i nüzûl olarak kabul edilememektedir.

Fikhî bir hüküm içermesi bakımından adının zikredildiği konu içkinin yasaklanmasını emreden âyetin nüzûlü ile ilgilidir ki bu da iman konusundaki rivayetler gibi sebeb-i nüzûl kabul edilebilecek ölçütleri taşımamaktadır.

Hz. Hamza denilince akla gelen ilk şey cesareti ve şehit edilmesidir. Hakkında en fazla âyet nâzil olduğu rivayet edilen konular da bunlardır. Bedir Savaşı'nda gösterdiği yiğitlik sebebiyle âyet nâzil olmuştur. Uhud Savaşı'nda şehit edilmesi ve şehadeti sonrası gördüğü ihsanlara dair de âyetler nâzil olmuştur. Cesareti ve şehadeti konularındaki namına dair zihinlerde yer alan bilgiler Kur'ân âyetleriyle perçinlemiştir.

Hz. Hamza akrabalık duyguları sebebiyle Hz. Peygamber'e zarar veren Ebû Cehil'i cezalandırmak istemiştir. Tevafuk ki Hz. Peygamber de Hz. Hamza'yı şehit eden Ebû Cehil taraftarlarını cezalandırmak istemiş; ancak nâzil olan âyet için intikama dönüştürülmemesini ve sabır dairesi çerçevesinde ölçülü olarak halledilmesi uyarısında bulunmuştur. Bu şekilde bir tutum sergileyebilmek de cesaret kadar büyüklük bir karakterdir.

Hz. Hamza bazı âyetlerin inişine vesile olan olaylar içerisinde yer almış olmasına karşın, âyetlerde adı hiç geçmemektedir. Fakat nüzûl sebepleri bağlamında inen âyetler sebebiyle Hz. Hamza'nın "Esedullah" ve "Şehitlerin efendisi" namları âyetlerle pekişmiştir. Adı âyette geçerse de böylece âyetler yoluyla hak ettiği saygınlık pekişmiştir. Aynı saygınlık kendisi

ile birlikte rivayette geçen diğer sâhabe için de söz konusudur. Zira isimleri esbâb-ı nüzûl eserlerinde kayda girmiş, erbabı tarafından okunmuştur. En önemlisi de onlar vesilesiyle inen ayetler müminlerin hayat düsturu olmuştur.

Sebeb-i nüzûl çerçevesinde ele alınan rivayetler Hz. Hamza'yı daha yakından tanımak ve biyografisine dair ayrıntıları sahih kaynaklara dayandırmak açısından son derece önemlidir. Bu şekilde bir araştırmanın başka sahabeler için de uygulanması sahabe biyografilerinin aslı astarı olamayan bilgilerden arındırılması açısından önemli husustur. Bu durum sahabenin yaşarken kiminle yakın bir ilişkisi ve bunun irtibatın içeriklerine dair önemli ayrıntılara sahip olmamamıza da imkan sağlamaktadır.

Hz. Hamza da olduğu hangi sahabenin hangi ayetle ilişkilendirildiği veya ilişkilendirilebileceğini en sağlıklı şekilde nüzûl sebepleri ile anlaşılabilir. Aksi halde âyetleri anlamaya çalışırken âyeti daha önce bir vesile ile adını duyulan sahabe üzerinden tasavvur edip anlamak ilmi bir yorum olmaktan çok uzak kalacaktır. Bu ayetler nüzûl sebeplerine bakılmaksızın yorumlanmaya çalışıldığı takdirde yaşanan vakıaların ne olduğu bilinmediği için yapılacak yorumlar eksik veya yanlış olacaktır. Hz. Hamza örneğindeki bu durumu nüzûl sebeplerine ilişkin bütün konular için söylemek mümkündür.

Kaynakça | References

- Arslan, Abdurrahim. Kabile Asabiyeti Açısından Bedir Gazvesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/5 (2023), 2817-2831. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1343937>
- Arslan, Ali. "Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın (ö. 18/639) Babasını Öldürdüğü ile İlgili Rivâyet Üzerine Bir Değerlendirme". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (15 Aralık 2020), 543-557. <https://doi.org/10.33460/beuifd.809045>
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1997.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 10 Cilt. el-Gîze/Mısır: Merkez Hicr lil-Buhûs el-İslâmiyye, 1432/2011.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-E'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnaût, Muhammed Kâmil. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâlet'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Gündüz, Mehmet Salih. "Hz. Hamza'nın Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 209-240.
- Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*. thk. Mukbil b. Hâdî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Hatîb eş-Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-î'âneti 'alâ ma'rifeti b'adi ma'ânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matba'atu Bolâk, 1285/1868.
- Hilâlî, Selîm b. 'îd - Âl-i Nasr, Muhammed b. Mûsa. *el-İstî'âb fi beyâni'l-esbâb*. 3 Cilt. Suûdi Arabistan: Dâr İbnü'l-Cevzî, 1425.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh. *el-Cemu' beyne's-Sahîhayn el-Buhârî ve Müslim*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Beyrut: Dâr İbn Hazım, 1423/2002.
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hüseyn. *Târîhu medineti Dimaşk*. thk. Muhıbbüddin Ebû Saîd. 70 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1416/1995.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm li İbn Ebî Hâtim*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-U'câb fi beyâni'l-esbâb*. thk. Abdülhakîm Muhammedü'l-Enîs. Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1418/1997.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *et-Telhîsü'l-habîr fi tahrîc Ehâdis er-Râfi'i*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnaût, 'Âdil Müşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *el-İhsân fi takrîb Sahîh İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-

- Sekâ vd. 2 Cilt. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî, 1374/1955.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa Abdülvâhid. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1396/1976.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Dâru Taybe: Beyrut, 1420/1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muammed Fuâd Abdülbâki. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabî, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabâkâtül-kubrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahman. *el-Muntazam fi tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahman. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2001.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Mua'vvid, 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî'u li ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim Eттаfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Makrizî, Ahmed b. Ali. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hefedeti ve'l-metâ'*. thk. Muhammed b. Abdülhamîd en-Nümeysî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîrül-Merâgî*. 30 Cilt. Mısır: Şirketu ve Matba'atu'l-Bâbî, 1946.
- Muammed b. 'Âsım es-Sekâfi. *Cüz' Muhammed b. 'Âsım es-Sekâfi*. thk. Müfid Hâlid 'İd. Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1409/1988.
- Mukbil b. Hâdî. *es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nüzûl*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1987.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câm'i't-Tirmizî*. thk. Abdülvahhâb b. Abdüllatif. 10 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1383/1963.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1374-75/1955-56.
- Müttakî, Alâeddin Ali b. Hüsâm. *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî, Safve es-Sekâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Sa'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Mu'avvid. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1997.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü's-Sâvî 'ala Tefsîri'l-Celâleyn*. thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yûsuf. *Mirâ'tü'z-zaman fi tevârihi'l-'ayân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Suriye: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1434/2013.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *ed-Dürri'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl*. thk. Ahmed Abdüşşâfi.

- Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdi Demirtaş. Mekke: Mektebetü Nezzâr el-Mustafa, 1425/2004.
- Süheylî, Abdurrahman Abdullah. *er-Ravdu'l-ünüf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye libni Hişâm*. thk. Ömer Abdüsselâm es-Sülemî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2000.
- Şankitî, Muhammedü'l-emîn b. Muhammed. *Advâu'l-beyân fi izâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. 'İsâmuddin es-Sebâbitî. *Neylü'l-evtâr*. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1993.
- Tabarânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Humeydî Abdülmecîd es-Silefî. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1413/1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi tevili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşâr 'Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer. *el-Megâzi*. thk. Marsden Cons. Beyrut: Daru'l-'Alemî, 1409/1989.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb Arnavût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1414/1993.